National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(69): 06-09
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

Satyanarayan Dwibedi
Research Scholar,
Dept. of Vyakarana ,
National Sanskrit University,
Tirupati,(A.P)

Correspondence:
Satyanarayan Dwibedi
Research Scholar,
Dept. of Vyakarana ,
National Sanskrit University,
Tirupati,(A.P)

अरण्यकाण्डीयसामासिकपदानां प्रसङ्गगतार्थविश्लेषणम्

Satyanarayan Dwibedi

प्रस्तावना

संस्कृतभाषायाः व्याकरणिकसम्पत्तौ समासस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते । समासः संस्कृतभाषायाः विशिष्टा शब्दरचनापद्धतिः अस्ति, यस्य माध्यमेन अनेकानां पदानां संयोगेन एकस्य सार्थकपदस्य निर्माणं भवति । समासप्रयोगेण भाषायाः संक्षिप्तता, गाम्भीर्यं, माधुर्यं च वर्धते। संस्कृतवाङ्मये समासस्य प्रयोगः सर्वत्र दृश्यते, विशेषतः काव्येषु, महाकाव्येषु तथा शास्त्रीयग्रन्थेषु समासानां प्रयोगः अर्थगौरवं तथा काव्यसौन्दर्यं च वर्धयति । महर्षिवाल्मीकिप्रणीतं श्रीमद्रामायणं संस्कृतसाहित्यस्य आदिकाव्यरूपेण प्रसिद्धं नितरां वर्त्तते । अस्मिन् महाकाव्ये श्रीरामस्य जीवनचरितं, आदर्शपुरुषत्वं, धर्मपालनं, मानवीयमूल्यानि च अत्यन्तं सुन्दररूपेण वर्णितानि सन्ति। श्रीमद्रामायणस्य सप्तसु काण्डेषु अरण्यकाण्डस्य विशिष्टं महत्त्वं वर्तते ।

अरण्यकाण्डे महर्षिवाल्मीकिः विविधैः समासैः युक्तानि पदानि प्रयुज्य वनस्य प्राकृतिकसौन्दर्यं, आश्रमाणां पवित्रता, पात्राणां स्वभावः तथा घटनानां गाम्भीर्यं प्रभावपूर्णतया वर्णयति। ततः अरण्यकाण्डस्य समासविश्लेषणं न केवलं व्याकरणदृष्ट्या महत्त्वपूर्णम्, अपितु काव्यस्य अर्थावबोधाय, भाषासौन्दर्यस्य परिज्ञानाय तथा कविप्रतिभायाः मूल्याङ्कनाय अपि अत्यन्तम् उपयोगि भवति । अतः प्रस्तुताध्ययने अरण्यकाण्डे प्रयुक्तानां समस्तपदानां पदनिर्धारणं, विग्रहवाक्यनिर्माणं, समस्तपदप्रक्रियानिर्माणम्, समासभेदनिर्णयः तथा समासविग्रहस्य व्याकरणिकाधारस्य विवेचनं क्रियते। अनेन अध्ययनन अरण्यकाण्डस्य भाषिकवैशिष्ट्यं, समासप्रयोगस्य वैशिष्ट्यं तथा वाल्मीकिमहर्षेः काव्यकौशलं सम्यगवगन्तुं शक्यते । यथा-

जटी तापसरूपेण सभार्यः शरचापधृत् ।
आगतस्त्वमिमं देशं कथं राक्षससेवितम्
किमागसनकृत्यं ते तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ।।

प्रसङ्गः- अरण्यकाण्डे शूर्पणखा श्रीरामं तापसवेषधारिणं सीतया लक्ष्मणेन च सह वनप्रदेशे दृष्ट्वा तस्य परिचयं ज्ञातुम् इच्छति। तदा सा श्रीरामस्य वनागमनस्य कारणं पृच्छति। अस्मिन् प्रसङ्गे 'शरचापधृत्' इति पदेन श्रीरामस्य धनुर्बाणधारणं सूचितम् अस्ति । जटाधारी, तापसवेषधारी, पत्न्या सह धनुर्बाणं च धारयन् त्वं राक्षसैः सेवितम् इमं वनप्रदेशं कथम् आगतवान् ? तव किमपि अपराधकृत्यं विद्यते किम् ? तत् सर्वं सत्यरूपेण कथयितुम् अर्हसि ।

समस्तपदानां सामासिकविश्लेषणम्-

समस्तपदम्	समासविग्रहः	समासभेदः व्याकरणसूत्रञ्च
तापसरूपेण-	तापसस्य रूपम्	षष्ठीतत्पुरुषसमासः-षष्ठी
सभार्यः-	भार्यया सह वर्तमानः	सहार्थे तत्पुरुषसमासः-सह सुपा
शरचापधृत्-	शरं च चापं च शरचापम्, शरचापं धरतीति	प्रथमं द्वन्द्वसमासः-चार्थे द्वन्द्वः ततः उपपदसमासः
राक्षससेवितम्-	राक्षसैः सेवितम्	तृतीयातत्पुरुषसमासः-कर्तृकरणे कृता बहुलम्
आगसनकृत्यम्-	आगसस्य कृत्यम्	षष्ठीतत्पुरुषसमासः-षष्ठी

विशेषविचारः

1.शरचापधृत्-शरं च चापं च इति शरचापम् । अत्र चार्थे द्वन्द्वसमासः भवति। ततः शरचापं धरतीति शरचापधृत् । अत्र धृधातोः क्विप्-प्रत्ययेन कृदन्तपदस्य निर्माणं भवति । शरचापधृत् इति पदस्य कोशगतविश्लेषणेन धनुर्बाणधारकः, धनुर्धरः, बाणधनुषोः धारकः इति भवति। शब्दकल्पद्रुमे शरशब्दस्य अर्थः बाणः इति निर्दिष्टः। चापशब्दस्य अर्थः धनुः इति स्वीक्रियते। धृत् इति पदं धृञ् धातोः निष्पन्नं धारकः इत्यर्थं बोधयति । संस्कृतमहाकाव्येषु धनुर्बाणधारणं वीरपुरुषस्य प्रमुखं लक्षणं मन्यते । विशेषतः रामायणमहाभारतयोः श्रीरामस्य, लक्ष्मणस्य, अर्जुनस्य तथा अन्येषां धनुर्धराणां वर्णने शरचापधारणस्य महत्त्वं दृश्यते । शरचापधृत् इति पदेन वीरस्य शारीरिकं सामर्थ्यम्, युद्धकौशलम्, शत्रुनिग्रहक्षमता तथा धर्मरक्षणस्य सङ्कल्पः प्रकाश्यते। पुराणेषु देवतानां, राज्ञां तथा महापुरुषाणां चरित्रवर्णने धनुर्बाणधारणस्य विशेषं महत्त्वं वर्तते । श्रीरामः, श्रीकृष्णः, अर्जुनः तथा भगवान् शिवः इत्यादयः विविधेषु प्रसङ्गेषु धनुर्बाणधारिणः वर्णिताः तेषां कृते शरचापधृत् इति पदं व्यवह्रियते। प्रकृतौ तावत् यद्यपि शरचापधृत् इति पदेन नैकेषां मनुजानामर्थं द्योतयति परन्तु प्रकृतौ अत्र श्रीरामस्यैवार्थं प्रतिपादयति।

2.राक्षससेवितम्- राक्षसैः सेवितम् इति राक्षससेवितम्। अत्र राक्षसैः इति तृतीयाविभक्त्यन्तं पदम् तथा सेवितम् इति कृदन्तपदम्। अतः तृतीयातत्पुरुषसमासः भवति ।

3.आगसनकृत्यम्- आगसनस्य कृत्यम् इति आगसनकृत्यम्। अत्र आगसनस्य इति षष्ठीविभक्त्यन्तं पदम्। अतः षष्ठीतत्पुरुषसमासः भवति ।

4.सभार्यः-भार्यया सह वर्त्तमानः। सहार्थबहुव्रीहिसमासः। संस्कृतकाव्येषु सभार्यः इति पदं दाम्पत्यजीवनस्य तथा पतिपत्न्योः सहचर्यस्य वर्णनार्थं प्रयुज्यते। काव्यदृष्ट्या सभार्यः इति पदं दाम्पत्यप्रेम्णः, परस्परविश्वासस्य, सहधर्मपालनस्य तथा गृहस्थ-जीवनस्य द्योतकम् । पुराणेषु सभार्यः इति पदं राज्ञां, ऋषीणां तथा महापुरुषाणां पत्नीसहितावस्थायाः वर्णनार्थं प्रयुज्यते। पुराणदृष्ट्या सभार्यः इति पदं केवलं पत्न्या सह वर्तमानस्य पुरुषस्य बोधकं न, अपितु गृहस्थाश्रमस्य महत्त्वं, दाम्पत्यधर्मस्य प्रतिष्ठां तथा सहधर्मपालनस्य भावं च प्रकाशयति। यद्यपि सभार्यपदेन बहुत्र भिन्नभिन्नार्थकं द्योतयति परन्तु प्रकृतौ तावत् सभार्यपदेन केवलं भगवतः श्रीरामस्यार्थः प्रकाश्यते ।

पाणिनीयप्रक्रियारूपविश्लेषणम्-

शरं च चापं च इति लोकिकिग्रहे शर सु चाप सु इति अलौकिकविग्रहजाते चार्थे द्वन्द्वः इति सूत्रेण समासे सुपोधातुप्रातिपदिकयोः इति सूत्रेण सुप्लोपे शरचाप इति समस्तपदात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां सुबुत्पत्तौ प्रथमैकवचने शरचापम् इति जाते पुनः शरचापं धरति इति विग्रहे अन्येभ्योऽपि दृश्यते[7] इति सूत्रेण क्विप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इति सूत्रेण तुगागमेऽनुबन्धलोपे शरचापधृत् इति शिष्टरूपं सिध्यति ।

राक्षसैः सेवितम् इति लौकिकविग्रहे राक्षस भिस् सेवित सु इत्यलौकिकविग्रहे कर्तृकरणे कृता बहुलम् इति सूत्रेण समासे सुपोधातुप्रातिपदिकयोः इति सूत्रेण विभिक्तिलोपे प्रातिपदिक-संज्ञायाम् सुबुत्पत्तौ राक्षससेवितम् इति शिष्टरूपं सिध्यति। एवमेव आगसनकृत्यमित्यत्र षष्ठी इति सूत्रेण समासे आगसन ङस् कृत्य सु इत्यलौकिकविग्रहे सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति सूत्रेण विभिक्तिलोपे आगसनकृत्य इति प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने आगसनकृत्यम् इति शिष्टरूपं सिध्यति ।

भार्यया सह वर्तमानः इति विग्रहे सह भार्या इति स्थिते सहस्य सादेशे स्त्रियाः पुंवत् भाषितपुंसकादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी-प्रियादिषु[8] इति सूत्रेण पुंसि जाते सभार्य इति प्रातिपदिकसंज्ञायां सुबुत्पत्तौ प्रथमैकवचने सभार्यः इति शिष्टरूपं सिध्यति ।

सटीकार्थविश्लेषणम्-

तिलकटीकायां शरचापधृदित्यर्थं प्रकटयितुं तापसरूपेण जटी कामुकरूपेण सभार्यः सभार्यः क्षत्रियरूपेणोल्लिखति । परन्तु चापधृत् इति पदं बहुत्र रामायणपाण्डुलिप्यां चापधृक् इत्याकारेणोट्टङ्कितं वर्त्तते। किञ्च भूषणटीकायामपि तत्त्वं यथा तथाख्यातुमर्हतीति भणितम् ।

पद्मपत्रेक्षणो वीरः श्यामो निरुदरो महान् ।
धर्मज्ञः सत्यवादी च हीनिषेधो जितेन्द्रियः ।।

प्रसङ्गः-

अरण्यकाण्डे श्रीरामस्य स्वरूपं तथा गुणानां वर्णनं प्राप्यते । अस्मिन् श्लोके श्रीरामस्य शारीरिकसौन्दर्यं, वीरत्वं, धर्मज्ञानं, सत्यनिष्ठा तथा इन्द्रियनिग्रहः इत्यादयः गुणाः वर्णिताः सन्ति । अत्र 'पद्मपत्रेक्षणः' इति पदेन श्रीरामस्य नेत्रयोः सौन्दर्यं सूचितम् अस्ति। पद्मपत्रसदृशनेत्रयुक्तः, वीरः, श्यामवर्णः, निरुदरः, महान्, धर्मज्ञः, सत्यवादी, हीनिषेधः तथा जितेन्द्रियः इत्यादिगुणैः युक्तः पुरुषः श्रीराम इति सामान्यार्थो वर्त्तते ।

समस्तपदानां सामासिकविश्लेषणम्-

समस्तपदम्	समासविग्रहः	समासभेदः व्याकरणसूत्रञ्च
पद्मपत्रेक्षणः-	पद्मपत्रमिव ईक्षणं यस्य सः	बहुव्रीहिसमासः- अनेकमन्यपदार्थे
निरुदरः	निर्गतम् उदरम् यस्मात् सः	बहुव्रीहिसमासः - अनेकमन्यपदार्थे
धर्मज्ञः	धर्मं जानातीति	उपपदतत्पुरुषसमासः- तत्पुरुषः
सत्यवादी	सत्यं वदतीति	उपपदतत्पुरुषसमासः- तत्पुरुषः
हीनिषेधः	हीनं निषेधति इति	उपपदतत्पुरुषसमासः - तत्पुरुषः
जितेन्द्रियः	जितानि इन्द्रियाणि येन सः	बहुव्रीहिसमासः- अनेकमन्यपदार्थे

विशेषविचारः

१. पद्मपत्रेक्षणः- पद्मपत्रमिव ईक्षणं यस्य सः पद्मपत्रेक्षणः। अत्र पद्मपत्रम् इव ईक्षणम् इति उपमान-उपमेयसम्बन्धोऽस्ति। समस्तपदस्य अर्थः पद्मपत्रसदृशनेत्रयुक्तः पुरुषः। पद्मपत्रेक्षणः इति पदं पद्म, पत्र तथा ईक्षण इत्येतेषां पदानां समन्वयेन निष्पन्नम् ।

- पद्मम्-कमलम् ।
- पत्रम्-दलम्, पर्णम् ।
- ईक्षणम्-दर्शनम्, नेत्रम् ।

अस्य पदस्य विग्रहः-पद्मपत्रमिव ईक्षणं यस्य सः पद्मपत्रेक्षणः। अतः पद्मपत्रेक्षणः इति पदस्य अर्थः कमलपत्रसदृशनयनः, कमलनेत्रः अथवा सुन्दरनेत्रयुक्तः पुरुषः इति भवति । टीकाकारस्य दृष्ट्या अत्र केवलं नेत्रसौन्दर्यं न विवक्षितम्, अपितु नेत्रयोः कोमलता, प्रसन्नता तथा मनोहरतापि सूच्यते । अमरकोशे पद्मशब्दस्य अर्थः कमलम् इति स्वीक्रियते । पत्रशब्दः पर्णस्य बोधकः तथा ईक्षणशब्दः दर्शनस्य अथवा नेत्रस्य बोधकः। अतः पद्मपत्रेक्षणः इत्यस्य अर्थः कमलपत्रसदृशनयनः इति भवति । शब्दकल्पद्रुमे पद्मशब्दस्यार्थः कमलम्, पत्रशब्दस्य अर्थः पर्णम् तथा ईक्षणशब्दस्य अर्थः दर्शनम् इति निर्दिश्यते। वाचस्पत्यम् इति कोशग्रन्थे पदानां व्युत्पत्तिः तथा अर्थविवेचनं विस्तरेण प्राप्यते । अस्य कोशस्य पद्धत्या पद्मपत्रेक्षणः इति पदस्य विचारः कुर्वन् पद्म, पत्र तथा ईक्षण इत्येतेषां पदानां पृथक् अर्थः ज्ञातव्यः। संस्कृतमहाकाव्येषु पद्मपत्रेक्षणः इति पदं नायकस्य अथवा देवतायाः नेत्रसौन्दर्यवर्णनार्थं प्रयुज्यते । विशेषतः रामायणमहाभारतादिषु श्रीरामस्य, श्रीकृष्णस्य तथा अन्येषां महापुरुषाणां नेत्रयोः सौन्दर्यं कमलपत्रेणोपमीयते। पुराणेषु पद्मपत्रेक्षणः इति पदं प्रायः भगवान् विष्णोः, श्रीकृष्णस्य तथा श्रीरामस्य वर्णनप्रसङ्गे प्रयुज्यते। भगवतः नेत्रयोः सौन्दर्यं कमलपत्रेण उपमीयते। अनेन पदेन भगवतः सौम्यरूपं, करुणा तथा भक्तवत्सलता प्रकाश्यते। यद्यपि विभिन्नेषु ग्रन्थेषु भिन्नाभिन्नाकारविग्रहं प्रदर्श्य पद्मपत्रेक्षणः इति शब्दस्य नैकेऽर्थाः प्रकल्पिताः परन्तु प्रकृतौ तावत् भगवतः श्रीरामस्यार्थः प्रकाश्यते ।

२. निरुदरः-निर्गतम् उदरम् यस्मात् सः निरुदरः। अत्र उदररहितः अथवा उदरस्य विशेषतया वर्णितः पुरुषः इत्यर्थः। व्याकरणदृष्ट्या निरुदरःपदस्य विचारः-

- निर् -रहितः, विना
- उदरम्-जठरम्,
- निरुदरः-उदररहितः

अस्य पदस्य विग्रहः निर्गतम् उदरं यस्य सः निरुदरः। अतः निरुदरः इति पदस्य अर्थः उदररहितः अथवा उदरस्य अभावयुक्तः पुरुषः इति भवति। संस्कृतमहाकाव्येषु निरुदरः इति पदं शरीरस्य असामान्यलक्षणयुक्तस्य पुरुषस्य वर्णनार्थं प्रयुज्यते । काव्यदृष्ट्या एतत् पदं शरीरवैचित्र्यस्य, विकृतरूपस्य तथा विचित्रशारीरिक-लक्षणस्य द्योतकम्। पुराणेषु देवतानां, राक्षसानां तथा विचित्रशरीरधारिणां वर्णने शरीरस्य असामान्यलक्षणानि प्रायः वर्णितानि। उपर्युक्तविवेचनात् ज्ञायते यत् निरुदरः इति पदं व्याकरणतः उदररहितः इति अर्थं बोधयति । कोशदृष्ट्या जठररहितः, कुक्षिरहितः इत्यर्थः। परन्तु प्रकृतौ रामायणे असामान्यपुरुषः देवत्वपुरुषः इत्यर्थः स्वीक्रियते ।

३.धर्मज्ञः-धर्मं जानातीति धर्मज्ञः। अत्र 'ज्ञा' धातोः क्विप्-प्रत्ययान्तं पदम् अस्ति। धर्मं जानाति इति अर्थे उपपदतत्पुरुषसमासः भवति।

४.सत्यवादी-सत्यं वदतीति सत्यवादी। अत्र 'वद्' धातोः णिनि-प्रत्ययेन 'वादी' इति पदं निष्पद्यते। सत्यं वदतीति अर्थे उपपदतत्पुरुषसमासः । व्याकरणदृष्ट्या सत्यवादी-पदस्य विचारः-

- सत्यम् -यथार्थं वचनम्, अवितथम्।
- वादिन्-वक्ता, वचनकर्ता।
- सत्यवादी-सत्यं वदति यः सः।

अतः सत्यवादी इति पदस्य अर्थः सत्यवचनशीलः, सत्यभाषी तथा यथार्थवक्ता इति भवति। टीकाकारस्य दृष्ट्या सत्यवादी इति पदं केवलं सत्यवचनस्य बोधकं न, अपि तु सत्यनिष्ठायाः, धर्मपालनस्य तथा नैतिकचरित्रस्य द्योतकम्। अमरकोशे सत्यशब्दस्य अर्थः यथार्थम्, अवितथम् तथा ऋतम् इति स्वीक्रियते। सत्यं धर्मस्य प्रमुखं लक्षणं मन्यते । शब्दकल्पद्रुमे सत्यशब्दस्य अर्थः यथार्थवचनम् तथा अवितथम् इति निर्दिश्यते । वाचस्पत्यम् इति कोशग्रन्थे पदानां व्युत्पत्तिः तथा अर्थविवेचनं विस्तरेण प्राप्यते। अस्य कोशस्य पद्धत्या सत्यवादी इति पदस्य विचारः कुर्वन् सत्य तथा वादिन् इत्येतेषां पदानां पृथक् अर्थः ज्ञातव्यः । संस्कृतमहाकाव्येषु सत्यवादी इति पदं सत्यनिष्ठस्य, धर्मपरायणस्य तथा सदाचारसम्पन्नस्य पुरुषस्य वर्णनार्थं प्रयुज्यते । काव्यदृष्ट्या सत्यवादी इति पदं सत्यस्य, धर्मस्य, नैतिकतायाः तथा चरित्रशुद्धेः द्योतकम् । अनेन पदेन सत्यपालनस्य महत्त्वं, वचनस्य पवित्रता तथा समाजे सत्यनिष्ठस्य पुरुषस्य आदर्शत्वं प्रकाश्यते । पुराणेषु सत्यवादी इति पदं सत्यनिष्ठानां राज्ञां, ऋषीणां तथा महापुरुषाणां वर्णनार्थं प्रयुज्यते । राजा हरिश्चन्द्रः सत्यपालनस्य आदर्शरूपेण प्रसिद्धोऽस्ति । सः अत्यन्तकष्टेषु अपि सत्यं न त्यक्तवान् । यद्यपि काव्ये पुराणे कोषग्रन्थेषु सत्यवादिशब्दस्य नैकेऽर्थाः प्रकटीकृताः परन्तु प्रकृते सत्यवादीति पदेन भगवतः श्रीरामस्यार्थः प्रकाश्यते ।

५. हीनिषेधः-हीनं निषेधति इति हीनिषेधः। अत्र हीनस्य निषेधः अथवा हीनं निषेधति इति अर्थः सम्भवति। पाठस्य शुद्धता पुनः परीक्षणीया।

६. जितेन्द्रियः-जितानि इन्द्रियाणि येन सः जितेन्द्रियः। अत्र इन्द्रियाणि जितानि इति कर्मधारयसमासः, ततः बहुव्रीहिसमासः। समस्तपदस्य अर्थः इन्द्रियाणि जितवान् पुरुषः।

पाणिनीयप्रक्रियारूपविश्लेषणम्-

पद्मपत्रमिव ईक्षणं यस्य सः इति विग्रहे पद्मपत्र सु ईक्षण सु इत्यलौकिकविग्रहे अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासे सुपोधातुप्रातिपदिकयोः इति सूत्रेण विभक्तिलोपे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुबुत्पत्तौ पद्मपत्रेक्षणः इति रूपं सिध्यति।

निर्गतम् उदरं यस्मादिति लौकिकविग्रहे निर् उदर सु इत्यलौकिकविग्रहे अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रेण समासे विभक्तिलोपे निरुदर इति प्रातिपदिकात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने निरुदरः इति शिष्टरूपं सिध्यति।

धर्मं जानातीत्यर्थे धर्मोपपदपूर्वकात् ज्ञाधातोः उपपदमतिङ् इति सूत्रेणोपपदसंज्ञायां तत्पुरुषः इति सूत्रेण तत्पुरुषसमासे धर्मज्ञा इति प्रातिपदिकात् आतोऽनुपसर्गे कः इति सूत्रेण कप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे उपधायाः लोपे धर्मज्ञ इति जाते प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने धर्मज्ञः इति रूपं सिध्यति।

सत्यं वदतीत्यर्थे सत्योपपदात् वद् धातोः उपपदमतिङ् इति सूत्रेणोपपदसंज्ञायां तत्पुरुषः इति सूत्रेणोपपदतत्पुरुषे सत्यवद् इति प्रातिपदिकात् सुप्यजातौ णिनि ताच्छिल्ये इति सूत्रेण णिनिप्रत्यये अनुबन्धलोपे उपधायाः वृद्धौ सत्यवादिन् इति जाते सुबुत्पत्तौ प्रथमैकवचने सत्यवादी इति रूपं सिध्यति।

जितानीन्द्रियाणि येन सः इति विग्रहे अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासे जित जस् इन्द्रिय सु इत्यलौकिकविग्रहे सुपोधातुप्रातिपदिकयोः इति सूत्रेण विभक्तिलोपे जितेन्द्रिय इति प्रातिपदिकसंज्ञायां सुबुत्पत्तौ जितेन्द्रियः इति रूपं सिध्यति।

सटीकार्थविश्लेषणम्-

राजारामवर्णणः तिलकटीकायां निरुदरः इत्यस्यार्थः अतुन्दिलः इति। किञ्च भूषणटीकायां निरुदरः अल्पाहारत्वात्कृशोदरः इति। पुनश्च ह्रीनिषेधः ह्रिया लज्जया निषेधः अकृत्येभ्यो निवर्त्तनं यस्य सः। भूषणटीकायां ह्रीनिषेधार्थं प्रतिपादयितुं ह्याः निषेधो यस्य सः राजपुत्रोऽहं कथं स्थण्डिलशायीभविष्यामीति ह्रीप्रतियोगिक-निषेधवानित्यर्थः। एवं प्रकारेणारण्यकाण्डे श्लोकानां सामासिक-विश्लेषणस्य महद्वैशिष्ट्यं वर्त्तते नितराम्।

पादटिप्पन्यः-

[1]वा.रा.अ.का.श्लो.12

[2]पा.अ.सू.सं-2.2.8

[3]पा.अ.सू.सं-2.1.4.

[4]पा.अ.सू.सं-2.2.29

[5]पा.अ.सू.सं-2.1.32

[6]पा.अ.सू.सं-2.2.8

[7]पा.अ.सू.सं.3.2.75

[8]पा.अ.सू.सं.6.3.1

[9]वा.रा.अ.का.श्लो.31

[10] पा.अ.सू.सं.2.2.24

[11] पा.अ.सू.सं.2.1.12